

Araştırma Makalesi

Başvuru: 29.10.2020

Kabul: 17.01.2021

Atıf: Doğan, Neslihan. "Tanım Teorisinin Mantık Disipliniyle Olan İlişkisi: Aristoteles, Farabi ve Port-Royal Düşüncesi". *Temaşa Felsefe Dergisi* 15 (2021): 49-66.

Tanım Teorisinin Mantık Disipliniyle Olan İlişkisi: Aristoteles, Farabi ve Port-Royal Düşüncesi

Neslihan Doğan¹

ORCID: 0000-0002-3734-5112

Öz

Mantık, kimi zaman düşünme şeklimizin zemini, kimi zaman ise anlama ve anlamlandırma sürecinin tümüne içkin bir edininim olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede, düşünülen her şeyin dil bağlamında adlar veya sözcükler olarak anlamlarının ortaya se-rilmesinde ki ilk unsur olan tanımlama işlemi, mantık disiplinin önemli parçalarından birisi haline gelmiştir. Mantıkta tanım teorisi olarak ele alınan bu konu hem düşünürlerin hem de mantık üzerine çalışma yapmış olan birçok kişinin dikkatini çekmiştir. Bu çalışmanın amacı, 19. Yüzyılın farklı yaklaşımlarına kadar baskınlığını yitirmemiş olan Klasik Mantığın (Geleneksel Mantı-ğın) zemininde, tanım teorisinin önemini vurgulamak ve bu teorinin, mantıksal düşünmeyle olan ilişkisini irdelemektir. Sınırları Aristoteles, Farabi ve Port-Royal mantıkçıları ile çizilmiş olan bu makale içerisinde görüleceği gibi, tanım teorisinin üç önemli boyutu bulunmaktadır. Bu boyutlardan ilki, tanım/tanımlama işleminin, bilginin serimlenmesi sürecinde ilk adımı oluşturan unsurları vermesidir. İkinci boyutu, tanımın gerçekte anlamlar üzerine olması ile ilişkiliyken üçüncü boyutu, özellikle Klasik Mantığın yaklaşımına uygun olarak tanım teorisinin, kavramların mevcudiyetlerine yönelik temel problemleri kendiliğinden içermesidir.

Anahtar Kelimeler: Tanım, Anlam, Öz, Beş Tümel, Kıyas.

The Relationship of Definition Theory with the Discipline of Logic: Aristotle, Farabi and Port-Royal Thought

Abstract

Logic is sometimes accepted as the basis of our way of thinking and sometimes as an inherent acquisition of the whole process of understanding and interpretation. In this context, definition, which is the first element in revealing the meanings of everything thought as names or words in the context of language, has become one of the important parts of the logic discipline. Since it is treated as a theory of definition in the logic, this topic has attracted the attention of both thinkers and many people who have studied logic. The aim of this study is to emphasize the importance of the theory of definition on the basis of Classical Logic (Traditional Logic), which has not lost its dominance until the different approaches of the 19th century, and to examine the relationship between this theory and logical thinking. As can be seen in this article, whose boundaries were drawn by Aristotle, Farabi and Port-Royal logicians, the theory of definition has three important dimension. The first of these dimensions is that the definition/identification process gives the elements that constitute the first step in the process of information disclosure. The second dimension is related to the fact that the definition is about the meanings, while the third dimension is that the theory of definition, in accordance with the approach of Classical Logic, itself includes the basic problems for the existence of concepts.

Keywords: Definition, Meaning, Essence, Five Universals, Syllogism.

1 Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Felsefe Bölümü. neslihandogan58@gmail.com

Giriş

Us sahibi bir varlık olarak düşünen ve düşündüğünü dil ile ifade etme yetisine sahip olan insan, dile getirdiklerini bir dizge altında, *bilgi* olarak serimlemekte ve içerisinde bulunduğu düşünce dünyasına anlam vermektedir. Ancak felsefi düşünce başta olmak üzere, geçmiş dönemlerden bugüne kadar bilginin mahiyeti, ne üzerine olduğu veya hangi yoldan elde edildiğine yönelik derin sorgulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, düşünmeye konu olan ögenin ya doğrudan var olanlar ve onların zihindeki tasarımları, yani tümeller üzerine olduğu ya da dilsel uzlaşımların ardından fikir birliğine varılan, adlar üzerine olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda öncelikli olan soru, anlaşılması istenen şeyin “ne olduğu” hakkındadır ve bu soru üzerinden diğer konulara, örneğin o şeyin “nedeninin ne olduğu” ya da “amacının ne olduğu” sorularına geçilebilir. Anlaşılacağı üzere ne veya ne’lik sorusu hem epistemolojik hem de ontolojik bir karaktere sahiptir ve bu haliyle de felsefenin öncelikli konularından birisi olagelmıştır. İlk defa Sokrates, kavramların anlamlarını açıklama görevini üstlenmiştir.² Sofistler’in benimsemiş olduğu rölatif yaklaşımlara karşılık o, iyi, doğru, güzel ve çirkin gibi çeşitli kavramların anlamlarını, “öz”cü bir anlayış çerçevesinde sabit kılmıştır. Platon’da ise kavramlar, değişen duyuşal şeylerin aksine, ideaların yetkin gerçeklikleri bağlamında tanımın konusu haline getirilmişlerdir.³

Diğer bir yandan tanım, şu şekilde açıklanmıştır: “1.Genel olarak: Bir deyim anlamının, eksiksiz olarak dille ya da dilsel olmayan davranışlarla belirlenmesi. 2. Özel olarak: Belirtik şekilde tanım.”⁴ O halde tanım, bir deyim anlamının açıklanması ya da ana karakterlerinin belirlenmesi, kısacası bir şeyin, ne olduğunun ifade edilmesidir. Tanım ve tanımlamanın felsefi boyutuna ek olarak mantıksal boyutu, bilginin kurulması bağlamında önemli bir yer teşkil etmektedir. Düşünmenin kendisine olan içkinliği dolayısıyla, doğru, tutarlı ve geçerli sonuçları elde etme arzusuna dayanan mantığın, kavramların anlamlarına yönelik olan problemleri içerisinde barındırması oldukça anlaşılabilir bir durumdur. Tanım teorisi, yaklaşımlarında bulunan tüm farklılıklara ve mantığın gelişim sürecinde uğradığı temel kırılmalara rağmen değerini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Bilginin kurulması sürecinde öncelikle kavramların (dilde terimlerin) anlamları ifade edilmekte, ardından ise bu anlamlar üzerinden önermelere ve çıkarımlara ulaşılmaktadır. Bu haliyle, doğru önermenin ayıklanması veya tespit edilmesi, pekâlâ kavramların veya tümcelerin doğru, tam, açık ve seçik olarak bilinmesine dayanmaktadır. Öyle ki, kimi düşünürlere göre bu zemindeki herhangi bir karışıklık, bilginin kendilerine dayandığı önermelerin veya çıkarımların yanlış anlaşılmasına yol açabilmektedir.

İlk kez Aristoteles (M.Ö. 384-322), mantığı sistematik bir şekilde ele almış ve mantıkla ilgili çalışmalarının tümüne, kendisinden sonra *Organon* adı verilmiştir. Ardından gelen doğu ve batı dünyası, onun açtığı kapıdan yürümüş ve 19.Yüzyılın başına kadar devam eden bu süreçteki çalışmaların tümü, “Klasik Mantık” ya da “Geleneksel Mantık” olarak anılmıştır. Tanım konusunun sistemli ve ayrıntılı olarak mantık disiplini içerisinde ele alınışı, yine ilk kez Aristoteles tarafından gerçekleştirilmiştir. Ardındakiler ise onun bu konudaki düşüncelerini çeşitli yönlerden ele almış, farklı ve yeni olan birçok ayrımı gün yüzüne çıkarmışlardır. Tanım teorisi, Klasik Mantığın gözde konularından birisidir. Çünkü Klasik Mantığın özellikle kavramsal veya içeriksel oluşu, kavramların yahut terimlerin anlamlarının ifade edilmesini zorunlu bir hale getirmiştir. Bu yöndeki düşünsel süreç şu şekildedir; kavramların dildeki yansıması olan terimlerden önermelere geçilir,

2 Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı* (Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 40.

3 Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 139.

4 Teo Grünberg, ed., *Mantık Terimler Sözlüğü* (Ankara: METU Press, 2003), 122.

çıkarımların öncülleri olan bu önermeler, aynı zamanda çıkarımların biçimsel dayanağı ve zeminidir. Yani çıkarımlar, bu öncüller çerçevesinde oluşturulmaktadır. Anlaşılacağı gibi Klasik Mantıkta bu süreç, dilin sentaktik ve semantik kurgusuna eş olarak kavramsal bir yoğunlukla kuşanmıştır. Kavramlar Mantığı olarak da anılan ve kökeni Aristoteles'e dayanan Klasik Mantık, tüm bu ilerleyiş eşliğinde tanım teorisine mantıksal düşünmedeki statüsünü kazandırmıştır.

O halde cevabı aranması gereken soru şudur; tanım/tanımlama, neye dayanmaktadır? Ya da daha özel bir ifadeyle, nesnelere veya adlar çerçevesinde yapılan tanımlar arasındaki ayrım, hangi temelde ele alınmalıdır? Bu çalışma içerisinde Aristoteles, Farabi (872-950) ve Port Royal mantıkçılarının yaklaşımları çerçeveden tanım teorisine bakılacak; mantığın gelişim süreci bağlamında, bu teorisinin önemine yer verilecektir. Buna ek olarak tanım teorisi, bir yönüyle anlam, bir yönüyle ise bilginin açılanması ve kurgulanması zemininde tartışılacaktır. Diğer bir yandan gösterilmek istenen şey ise tanım teorisinin, aynı zamanda kavramların mevcudiyetine ilişkin bir yaklaşımı da içerisinde barındırıyor olmasıdır.

1. Tanım Teorisine Giriş: Aristoteles'in Mantığı

Bütün insanların doğal olarak bilme arzusuna sahip olduğunu vurgulayan Aristoteles, bilmenin de özünde ilklere veya ilk nedenlere yönelik olduğunu ifade etmiştir. Nedenlerin araştırılması ise belirli bir akılsal süreç doğrultusunda, tek tek duyumlardan tanıtlanmış olan bilginin elde edilmesine kadar kademeli bir düşünsel ilerleyişi beraberinde getirecektir. Aristoteles, tüm felsefesini iç içe geliştirmiştir. Bu doğrultuda onun ele aldığı her konu, bir diğerinin kimi zaman gerekçesi kimi zaman ise önemli bir üyesi haline gelmiştir. Ancak Aristoteles'in düşünsel çalışmalarında öyle bir nokta vardır ki bu nokta, tüm araştırmaları içerisinde kullandığı bir araç, kökensel bir metottur. *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Delillerin Çürütülmesi* adlı eserleriyle ele aldığı bu nokta, onun mantık araştırmalarıdır. Klasik Mantığın temel metinleri olarak kabul edilen bu eserler sayesinde mantığın konuları, toplu ve sistematik bir yapıda işlenmiştir. Aristoteles'e göre mantık, ayrı bir disiplin/bilim değildir. Ona göre *Analitikler*'in bilgisi, bir alet ve yöntem olarak, bilimlere üzerine olan araştırmalarda sahip olunması gereken bir bilgi türüdür.⁵ Bu bilgi aslında, bir orta terim aracılığıyla geçerli çıkarım kalıplarını hedefleyen bir araştırmadır. Yani kavramların, önermelerin ve çıkarımların bilgisini kapsayan, çeşitli akıl yürütme biçimleriyle eş güdümlü olarak yürütülen ancak ana fikrin özünde kıyas (tasım) biçimindeki çıkarımların olduğu bir *aletin* araştırılmasıdır.

Makalenin konusu bağlamında ise onun mantığına yönelik iki temel parantez açılabilir. Bu parantezlerden ilki, şu şekildedir; özellikle *Birinci Analitikler* kitabında Aristoteles, geçerli sonuçların elde edilebileceği kıyaslardaki öncüllerin, hangi forma sahip olması gerektiğine dair derin bir sorgulama gerçekleştirmiş, mümkün olan tüm kıyas yapılarını ve ispat biçimlerini araştırmıştır. *İkinci Analitikler*'de ise o, bilimsel bilginin yöntemine ve bu yöntemdeki kıyas formlarına yönelik bir inceleme gerçekleştirmiştir. *Birinci Analitikler*'den farklı olarak *İkinci Analitikler*, akıl yürütmenin doğasına yönelik bir sorgulamayı içerisinde barındırır. Burada, bilimsel bilginin ortaya konulması konusundaki çıkarımların mantıksal ve içeriksel yapısı tartışılmıştır. Aristoteles'e göre bu çalışmanın en önemli özelliği, olayların arkasındaki "nedenin" araştırılmasıdır. Ona göre bu durum, bilimsel bilginin yöntemi olan tanıtılmalı (burhani) kıyaslar ile kavramların neliğini ifade eden tanımlar arasında bulunan, en önemli ortak özelliktir.

5 Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, 90.

Bu parantezlerden ikincisi ise Aristoteles'e göre var olanların sınıflandırılması ve onlara ait kavramsal ilişkilerin belirlenmesi detayı ile ilgilidir. Mantık araştırmasında o, kavramların birbirleriyle olan ilişkilerini incelemiş ve bu kavramların, hiyerarşik bir düzende sınıflandırılmasını konu edinmiştir. Aristoteles'ten sonra bu düzen, beş tümelden cins, tür, ayırım, özgülük ve ilinek ilişkisi bağlamında önem kazanmıştır. Örneğin Farabi ve Port-Royal mantıkçılarına göre kimi tanımlamalarda tanımlayan kavram, beş tümelden cins ve ayırma atfedilmiştir. Aristoteles mantığı hakkında bu kısa bilgilere yer verilmesinin ardından, onun tanım konusundaki düşüncelerine geçilebilir.

2. Aristoteles'in Tanım Teorisi

Aristoteles, bilginin kesin olmasını ve doğru bir zeminde ele alınmasını amaçlamıştır. Çeşitli duraklara sahip olan bu araştırmanın düşünsel ilerleyişine o, aşamalı bir yol çizmiştir. Bu yolun ilk durağına göre bir şeye yönelik olan ilk edinim, duyumlardan oluşan bir anı eşliğinde aynı nesneye ait olan anıların sık sık yenilenmesinin ardından, bir deneyimin/tecrübenin oluşmasına dayanır.⁶ Bununla birlikte Aristoteles'e göre bir şeyi tanıma süreci, öncelikle duyumlara dayanmakta; sürekli olarak değişen, oluşa ve yok oluşa tabi olan maddi dünyanın ardında, değişmeden kalan ilkenin, yani tümelin kendisi aranmaktadır. Ona göre bilgi, özünde *var olanlar* üzerinedir çünkü hem varlığın hem de bilginin kökeni, öncelikle duyumlara ve tek tek var olanlara dayanmaktadır.

Aristoteles, *var olmaya* ilişkin şu sözleri ifade etmiştir: “Şeylerin, 1) ya ilineksel anlamda, 2) veya özleri gereği var oldukları söylenir.” Ona göre ilineksel anlamda varlık, “adil adam müzisyendir” veya “insan müzisyendir” örneğinde olduğu gibi, “bu, şunun ilineğidir” şeklinde ifade edilen varlık tarzıdır.⁸ Diğer bir yandan özü gereği varlık, kategorilerin türleriyle aynı sayıda kabul edilmiştir. Bunun sebebi, varlığın anlamları ile bu kategorilerin sayısının birbirine eşit olmasıdır.⁹ Yüklem anlamına gelen *kategori*, Aristoteles'in varlıkları bilinebilmeleri açısından kendilerine göre sınıflandırdığı ve varlığın yüklemeleri olarak, on farklı türde belirlediği kavramlardır. Bunlar; başta *töz* olmak üzere, *nitelik*, *nicelik*, *görelilik*, *nerelik*, *zaman*, *durum*, *sahip olma*, *etki*, *edilgi* şeklinde belirlenmiştir.¹⁰ Bu doğrultuda şeyleri, *özleri gereği varlık* yapan şey; var olmaları için kendileri dışında başka bir şeye ihtiyaç duymamalarıdır.¹¹ Buna göre kategoriler içerisinde yer alan *töz*, var olması için kendisi dışında başka bir şeye ihtiyaç duymayan ve en temel olandır; diğer tüm kategoriler, varlığını bu *töze* borçludur. Örneğin, “Platon nedir” sorusuna verilebilecek olan yanıt Platon'un, her şeyden önce bir *töz* olduğunun ifade edilmesini gerektirir.

Tanım konusunun anlaşılması hususunda önemli olan noktalardan biri öncelikle şudur; Aristoteles, birincil dereceden *tözler* ile ikincil dereceden *tözlerin* ayırımından bahsederken aynı zamanda, tanımın da ikincil dereceden *tözler* vasıtasıyla yapılabileceğini belirtmiştir. Ancak bunun anlamının anlaşılması için, onun *töz* hakkındaki sözlerine yer vermek doğru olacaktır. Ona göre *tözün* bir tanımı, şu şekildedir: “*Töz* kelimesi 1) Toprak, Ateş, Su ve bütün benzer şeyler gibi basit cisimler, ve hayvanlarla tanrısal varlıklar gibi on-

6 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 73.

7 Aristoteles, *Metafizik*, 285.

8 Aristoteles, *Metafizik*, 285.

9 Aristoteles, *Metafizik*, 286.

10 Aristoteles, *Organon 1 Kategoriyalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 4.

11 Muttalip Özcan, *Aristoteles Felsefesi: Temel Kavramlar ve Görüşler* (Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2016), 27.

lardan meydana gelen şeyler, nihayet bu cisimlerin kısımları anlamına gelir. Bütün bunların töz diye adlandırılmalarının nedeni, onların bir öznenin yüklemi olmamaları, tersine diğer her şeyin kendilerinin yüklemeleri olmasıdır¹² Aristoteles'in ifadesinden anlaşılmaktadır ki burada, başka hiçbir şeye yüklenemeyen, bir dayanak olarak birincil dereceden tözler ifade edilmiştir. Diğer bir yandan tözü Aristoteles, yine özü bakımından ele alınması bağlamında maddeden ayrı bir şekilde, var olanların *sureti* veya *formu* olarak da ifade etmiştir.¹³ Dolayısıyla bunlar ikincil dereceden, özü ifade etmesi anlamıyla bir tözdür. Burada tür ve cins (üst-tür), yani tümellerin kendisi, ikincil dereceden bir töz olması anlamıyla, var olanların özlerini açımlayabilecektir.

Aristoteles'in perspektifinde, bilginin öncelikle duyular aracılığıyla tikel olandan elde edildiği, ardından soyutlama yoluyla genel ve tümel olana doğru bir akıl yürütme sürecinin var olduğu ifade edilebilir. Ona göre, gerçekte bilinebilir olanların ontolojik olarak tekiler olduğu; epistemolojik olarak ise tümellerin, tür ve cins adlarının, yani ikincil dereceden tözlerin bilinebilir olduğu söylenebilir. Bilginin tümeller, türler ve cins kavramları aracılığıyla açıklanabilir olmasının sebebi, duyulardan elde edilen bilgiye yönelik "niçin ve neden?" sorularının cevaplarına ulaşamamasıdır. O halde şu soru sorulabilir; bir şeyin özü, epistemolojik olarak temelde tür veya cins kavramları aracılığıyla ortaya konulabiliyor ve ancak tümellere yönelik bir bilginin hem ne olduğu hem de niçin olduğu araştırılabilir ise öz (zat) ve nelik kavramları ile tür ve cins kavramları arasındaki ilişki, nasıl ele alınmalıdır? Tanım konusu söz konusu olduğunda bu sorunun cevabı, açıklanması gereken birçok ayrıntıyı içermektedir. Şimdi, bu soruda ele alınan kavramlar adım adım açıklanacak ve ardından bu sorunun cevabına ulaşılmaya çalışılacaktır.

Aristoteles'e göre bir şeyin özü ve neliği, onun içerisinde bulunduğu kategorileri aracılığı ile açıklanabilir. Belirli kategori sınıfını ifade etmesi anlamıyla bir yüklem, tanımlanan şeye ilineksel değil de özsel olarak yüklendiğinde, onun formunu ve özünü ifade edebilir. Var olanlar üzerine olan açıklamanın, madde ile değil de (çünkü madde özünde bilinmez olandır) form ile, yani tümeller aracılığıyla ortaya konulabileceğini ifade eden Aristoteles, formun tanım konusundaki önemini, "bir şeyin özünü ve ne'liğini ifade etmesi" olarak belirtmiştir. Bu anlamıyla form, kategorize edilen şeyleri hem var olmaları yönünden hem de kavramsal hiyerarşileri yönünden ifade edebilme ve onlara içkin değişmeyen nedenlerini verebilme gücüne sahiptir.

O halde tanım söz konusu olduğunda ikincil dereceden tözler, bir şeyin özünü ifade eden form anlamına gelmekte, tanım beyanına ise tür ve cins kavramları olarak yansımaktadır. İlerleyiş, tek tek fertlerden türlere ve ardından cinslere doğru olmakla birlikte tanım, fertler ve tekiler değil, türler ve cinsler üzerinedir. Aristoteles'e göre her varlığın mahiyeti (neliği), onun özü ve doğası gereği olduğu şeydir.¹⁴ Tanım içerisinde ise bu öz, iki önemli parça ile ifade edilebilir. İlk parça, tanımlanan şeyi diğerlerinden ayrı kılan özsel niteliğin ifade edilmesidir ki bu, beş tümel içerisinde *ayrım* aracılığıyla sağlanmaktadır. İkinci parça ise *cins* aracılığıyla ortaya konmaktadır. Ayrım, cinsin niteliğini ifade eden ve ele alınışlarında *görelî* bir karaktere sahip olan bir kavram iken cins, ayrıma göre daha geniş kaplama sahip olan ve ait olduğu türe daimî olarak yüklenebilen bir kavramdır; bununla birlikte her iki kavram da tümel niteliktedir.¹⁵ Aristoteles'e göre bir grup varlığa "insan",

12 Aristoteles, *Metafizik*, 288.

13 Aristoteles, *Metafizik*, 289.

14 Aristoteles, *Metafizik*, 349.

15 Özcan, *Aristoteles Felsefesi: Temel Kavramlar ve Görüşler*, 85.

bir gurup varlığa da “at” denilebilmesinin sebebi, onların türsel formlarında sahip olduğu ortaklık ve aynılıktır.¹⁶

Örneğin, tanımlarında birtakım farklılıkları barındıran “arı”, “bal yapabilen”, “hayvan” ve “canlı” ifadeleri göz önüne alınsın. Bir tür ismi olan “arı” kavramına yöneltilen “arı nedir?” sorusunun yanıtı, onun bir “hayvan” ve aynı zamanda “canlı” olduğu yönünde olacaktır. Ancak Aristoteles’e göre “arı” türünün, “hayvan” ve “canlı” olan diğer türlerden ayırt edebilmesi için, ayırt edici özelliği olan “bal yapabilme” yeteneği ifade edilmelidir. Bu sınıflamanın ontolojik yorumuna göre, bir arı ferdi olan (a), temel bir dayanak olarak diğerlerine göre daha fazla öz olabilen, birincil dereceden tözü ifade etmektedir. Onun yüklemeleri olan “hayvan” ve “canlı” kavramları ise ikincil dereceden bir tözü ifade etmekte ve epistemolojik olarak yalnızca bu tözler, tanımlanan şeyin ne’liğini, mahiyetini ve özünü açıklayabilmektedir. Aristoteles’e göre tümelin bilgisi, tekillere dayanmaktadır. Yani cinsler, içerisinde bulunduğu türlerden ayrı ve bağımsız olarak düşünülemez. O halde tanımlar, tek tek fertlere veya bireylere değil, yalnızca tümellere yönelik olabilir:

“...Ancak yalnızca formun kısımları, beyanın kısımlarıdır ve ancak tümelin tanımı vardır. Çünkü dairenin mahiyeti ile daire, ruhun mahiyeti ile ruh, bir ve aynı şeydirler. O halde somut varlıklar, örneğin şu daire, yani ister duysal, isterse akılsal (“akılsal daireler” derken, örneğin matematiksel daireleri, “duysal daireler” derken, örneğin tunç ve tahtadan daireleri kastediyorum) bireysel dairelerden biri söz konusu olduğu durumda, tanım yoktur. Onlar, sırasıyla sezgisel düşünce veya algı yardımıyla bilinirler”¹⁷

Bu açıklamaların yanında Aristoteles, yalnızca birleşik tözlerin tanımlara sahip olabileceğini ifade etmiştir. Bu durumda, tanımın parçalarından birisi madde diğeri ise formdur.¹⁸ Söz gelimi, “tunç” gibi basit töz örnekleri tanımlanamazdır ancak “insan” örneğindeki gibi birleşik töz (yani madde ve formdan oluşan töz) örnekleri tanımlanabilir. Bu açıklamaya göre, “Platon nedir?” sorusunun yanıtı, onun bir töz veya insan olmasının ifade edilmesidir ki bu şekilde, neliğine ait bir açıklama yapılmaktadır. Buna karşın, “Platon’u, o yapan şey nedir?” veya “onun özü nedir?” sorusuna cevap olarak ancak “onun özü, maddesi ve formudur” yanıtı verilebilir. Ne var ki Aristoteles’e göre bu yanıt, Platon’un neliğini ve özünü açıklamaktan tamamen yoksundur.

Diğer bir yandan Aristoteles, şunları belirtmiştir: “...Çünkü bir varlığın mahiyeti, onun bireysel ve belirli özüdür. Şimdi bir şeyin, bir yüklem olarak başka bir şeye yüklenmesi durumunda ortaya çıkan bileşik varlık, bireysel, belirli bir özü ifade etmez. Örneğin “beyaz insan” bireysel, belli bir öz değildir. Çünkü bireysel öz ancak tözlere aittir. O halde yalnızca beyanları bir tanım olan şeylerin mahiyetleri vardır.”¹⁹ Yani bireysel öz söz konusu ise konu, doğrudan tözlere yüklenmelidir ancak Aristoteles’in örneğinde “beyaz” niteliği, töze ait bir şekilde kullanılmamıştır. Bu nedendir ki Aristoteles’e göre beyanları tanım olabilen şeylerin, tanım açısından mahiyetleri bulunmaktadır. Bunlar ise duysal şeylerin ilinekleri ve nitelikleri olmayan mahiyetlerdir.

İfade edilen tüm bu bilgilerin ışığında, Aristoteles’in tanım üzerine olan görüşlerini toparlamak doğru olacaktır. Ona göre tanımın, üç farklı anlamı bulunmaktadır. Bu anlamlardan ilki, bir şeyin (kavramın veya terimin) tanımlanamayan tanımıdır; ikincisi, bir olay veya öznelikler üzerine olan, gerçek veya nedensel olan

16 Özcan, *Aristoteles Felsefesi: Temel Kavramlar ve Görüşler*, 93.

17 Aristoteles, *Metafizik*, 381-382.

18 Aristoteles, *Metafizik*, 421.

19 Aristoteles, *Metafizik*, 352.

tanım; üçüncüsü ise yine olay ve özniteliklere ilişkin olan bir ad tanımıdır.²⁰ Tanımın bu üç anlamı, iki başlıkta; *adın ne olduğunu gösteren tanımlar* ve *nesnenin ne olduğunu gösteren tanımlar* olarak ifade edilebilir.

Tanımın anlamlarından ilki, şu şekilde özetlenebilir; bilgi ve araştırmanın ilk adımı, duyular sonucunda elde edilen deneyimlerle başlamaktadır ancak deneyimler, olayların arkasındaki nedenin bilgisini verememektedir. Bu sebeple tekiler aşılar, ardındaki tümelde bulunan nedenler araştırılmalıdır. Tanım, bir şeyin ne olduğunun, mahiyetinin ve özünün ifade edilmesinin yanında; tanımlanan şeyin, sınıfsal olarak belirlenmesi ve mahiyetinin ortaya serilmesi anlamına gelmektedir. Mahiyet ise kelimenin tam anlamıyla töze ait olandır. Bir şeyin yüklemi olmayan birincil dereceden tözler, tekilerden meydana gelmektedirler. Ancak tanımın, ikincil dereceden tözlere, yani tümelere ait olduğu ifade edilmiştir. Aristoteles'e göre, bir şeyin tanımlanması için, o şeyin dahil olduğu fertler içerisindeki ortak olan yönünün, yani *cinsinin* ve onu farklı kılan ayırt edici yönünün, yani *ayrımının* araştırılması gerekmektedir.

Tanımın ikinci anlamı, tanım ve tanıtlamalı kıyas arasındaki ilişkinin göz önüne alınmasını gerektirmektedir. Aristoteles'e göre bir şeyin ne olduğunu sormak, aynı zamanda onun nedenini sormak anlamına da gelmektedir. "Niçin?" sorusu, onun *tanıtlamalı kıyas* (demonstration) üzerine araştırmasını yaptığı *İkinci Analitikler* kitabının, gözde problemi. Ona göre olan veya saltık anlamda varlık sorgulandığında, gerçekte *orta terimin* kendisi araştırılmaktadır. Nitekim nesneye yönelik olarak sorulan nelik sorusu ile niçin sorusu, aynı anlamdadır ve bu ikisinin sonucunda yine orta terimin kendisi sorgulanmaktadır.²¹ "Nedir?" ve "niçin?" sorularında bulunan aynılığı o, şu cümlelerle ifade etmiştir: "Tutulma nedir? -Yeryüzünün Güneş ışığını kesmesinden kaynaklanan, ayın ışıktan yoksunluğu". "Tutulma niçin olur? veya Ay niçin tutulur? -Yeryüzünün Güneş ışığını kestiğinde ışık yittiği için".²² Yani hem "niçin?" sorusunun hem de "nedir?" sorusunun cevabı aynıdır. Tanıtlamalı kıyastan farklı olarak tanım, neliğe, öze ve varlığa aittir. Tanım, tanıtlamanın ilkesidir, yani tanımlanan her şey tanımlanabilmektedir ve tanımın unsurları, tanıtlamanın malzemesini oluşturmaktadır.

Tanımın üçüncü anlamı, olay ve özniteliklere ilişkin olan ad tanımları ile ilgilidir. Bu tanımlar, adın ilişkin olduğu şeyi gösteren ya da imleyen tanımlardır. Yani burada amaç, adın ne ifade ettiğini göstermektir. Nesne tanımlarında, *varlıksal vasıflarla sınırlandırılmış* olan kavramlar kullanılmaktadır, bunun aksine ad tanımlarında ise *varlıksal vasıflarla sınırlanmamış* olan kavramlar kullanılmaktadır. Aristoteles'e göre dile getirilen her söz, elbette tanımın konusu olamaz. Tam da bu nedenle ad tanımları, bir niyet veya amaç bağlamında gerçekleştirilmelidir. Ancak onun, daha çok nesne tanımları üzerinde durduğu görülmektedir. Ad tanımları, özellikle Port-Royal mantıkçıları ile birlikte hem mantığın hem de epistemolojinin önemli bir konusu haline gelmiştir.

Sonuç olarak Aristoteles'e göre tanımın konusu, doğrudan kavramlardır. Bu kavramlar ise tümel niteliktedir çünkü ona göre yalnızca tümelin bilgisi, nedenin bilgisini verebilme olanağına sahiptir. Ancak ifade edilebilir ki alelade bir söz beyanı olmaktan çok tümel kavramlar, bilginin kendisine dayandığı ontolojik ve epistemolojik bir arka planı yansıtmaktadır. Kavramların neliği konusunda uzlaşmacı (konseptüalist-ılımlı realist) bir tavra sahip olan Aristoteles, tümelerin bir yanda nitelikler olarak somut nesnelere, bir yanda

20 David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2017), 57.

21 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, 51.

22 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, 52.

ise kavramlar olarak zihinde bulunabileceklerini ifade etmiştir.²³ Yani ontolojik olarak duyuşsal tözlerden ancak düşünce de ayrılabilen herhangi bir tümel kavram, insan aklından bağımsız bir gerçekliğe sahip değildir. Epistemolojik olarak ise öncelikli olandır çünkü Aristoteles'e göre tümelin bilgisi, duyuşsal olanın gelip geçici kanısına karşılık zorunlu ve değişmeyen bilginin kaynağıdır.

Aristoteles'in felsefesi, mantığı ve tanım teorisi hakkında olan açıklamaları, kendisinden sonraki düşünsel çalışmaları derinden etkilemiştir. Araştırmanın sonunda görüleceği gibi, Farabi ve Port Royal mantıkçıları, tanım teorisi hakkındaki düşüncelerinde Aristoteles'e çok şey borçludur.

3. Farabi'nin Tanım Teorisi

Hem felsefesi hem de mantık çalışmalarıyla Orta Çağ doğu dünyasının değerli isimlerinden birisi olan Farabi, Aristoteles'ten sonra *İkinci Öğretici/Muallim-i Sani* unvanına sahip olan kişidir.²⁴ Aristotelesçi geleneğin çizgisinden ilerleyen ve onun eserlerini büyük bir titizlikle okuyan Farabi, bu okumalarını bir yanıyla Aristoteles'e bağılı bir şekilde, bir yanıyla ise İslam düşüncesi çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Önemli eserlerine, *Organon*'u yorumladığı altı kitabına ek olarak *Mantıkta Kullanılan Terimler*, *Mantığa Başlangıç*, *Beş Bölüm*, *Mantığa Giriş*, *Mantık Sanatı İçin Gerekenler*, *İlimlerin Sayımı* yazıları, örnek olarak gösterilebilir. Farabi'nin eserleri, Aristoteles'in mantık araştırmasının karanlıkta kalan konu ve kavramlarının anlaşılması hususunda önemli bir yere sahip olmuştur. Bununla birlikte geniş bir kelime literatürü oluşturan Farabi, Aristoteles felsefesinin ve mantığının çetrefilli konuları için danışılacak temel kaynaklar sağlamıştır.²⁵

Mantığın bilgisini, kişiyi yanlış düşmekten kurtaran bir sanat olarak niteleyen Farabi, bu sanatta kullanılan temel kavramları özenle açıklamış, parçalarını tek tek tanımlamıştır. Onun ifadesiyle: "Mantık sınaatı, bütün halinde, akli düzeltmeğe (takvim) ve, yanlış yapılması mümkün olan bütün mâkul şeylerde, insanı doğru yola ve gerçek (hak) tarafına yöneltmeğe yarayan kanunları ve insanı mâkullerde yanlıştan, sürçmeden ve hatadan koruyan ve muhafaza eden kanunları verir."²⁶ Farabi'ye göre, akılla kavranılan şeylere ait bilginin ne olduğunu ifade etmek, doğruluğunu belirlemek veya hatalardan ayırt edebilmek amacıyla kullanılan mantık hünere, sınama ve ölçme yönüyle de bilginin güvenilirliği açısından büyük bir öneme sahip olmuştur. Buna göre mantık: "...Doğruluğunu idrak etmekte hissini yanlış yapıp yapmadığından veya kusur edip etmediğinden emin olunmayan hataları kontrol (imtihân) etmekte kullanılan satır çizme aleti (mistar) gibidir; dairelerde yuvarlaklığını idrak etmekte hissini yanlış yapıp yapılmadığından ve kusur edip etmediğinden emin olunmadığı zaman onları kontrol için kullanılan pergel gibidir."²⁷ Bu naif tanımından anlaşılacağı gibi mantığın işlevi, akılla kavranılan şeyleri doğru ve tutarlı bir şekilde ele almak, nihai olarak bilginin güvenilirliğini sağlamaktır.

Mantığın amacını ise Farabi, şu şekilde dile getirmiştir: "Bu hünerde amaç, zihni, bir şey hakkında onun şöyle olduğu yahut olmadığı şeklindeki herhangi bir yargıya yatkınlaştıran, bütün özellikler (el-cihât) ve ifadeler ile bu özellikler ve ifadeleri oluşturan kavramları tarif etmektir."²⁸ Bütünüyle bu tarife dahil olacak

23 Teo Grünberg, *Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 87.

24 İbrahim Emiroğlu ve Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 111.

25 İskender Taşdelen, *Mantığın Gelişimi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset, 2013), 46.

26 Farabi, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990), 67.

27 Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 69.

28 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Sadık Türker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002), 167.

eylemler, kavramlar ve terimlerin anlaşılması, doğru yargıya ulaşmak için ispat şekillerinin incelenmesi ve elbette, geçerliliğin kıyas formunda nasıl elde edilebileceğinin araştırılmasıdır. Düşünsel ilerleyiş, tıpkı Aristoteles'in incelemesinde olduğu gibi kavramların araştırılmasından, çıkarım kalıplarına doğrudur. Farabi'nin sekiz başlık altında ele aldığı çalışmasının yalıtılmış bir açıklama ile ilk dört başlığı; kavramlar, önermeler, mutlak kıyas ve ispat konularını içerir. Bu sıralama, ispatın en küçük parçalarından, büyük olan parçalarına doğru bir araştırmayı kapsar. Diğer dört başlık ise; tartışmalar ile ilgili konuları, yanıltıcı meselelerle ilgili hususları, hitabet ve belagat kaidelerini ve en son olarak şiirle ilgili açıklamaları içerir.²⁹

Bu amaca uygun olarak mantığın konusunu, şu sözlerle ifade etmiştir: “Mantığın konularına gelince, bunlar onda kanunları veren şeylerdir. Bunlar da kelimelerin kendilerine delâlet etmeleri dolayısı ile, «mâkul»ler ve, «mâkul»lere delâlet etmeleri dolayısı ile, kelimelerdir. Çünkü fikri, onu dikkatle tetkik etmek ve ruhumuzda yerine bu fikri düzeltmeğe yarayan şeyler ve mâkuller koymak suretiyle, kendimizde tashih ederiz. Başkasının fikrini de, ona sözler söylemek suretiyle düzeltiriz: Bu sözler sayesinde bu fikri düzeltmeğe yarayan şeyleri ve mâkulleri kendisine anlatırız.”³⁰ “Ma'kül”leri, akıl yolu ile “düşünülenler” ya da “bilinenler” şeklinde ele alan Farabi, temelde iki çeşit “ma'kül”ün bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki, duyulur nesnelere, yani kaynağı tekil olan ve bileşik olandan önce gelen “ma'kül”lerdir. İkincisi ise yine birinci “ma'kül”lere ilişkin, bir kısmının cins adı olmasını, bir kısmının ise tür adı olmasını sağlayan ve bu haliyle birçok şeyi yüklenebilen -tümel olan- “ikinci ma'kül”lerdir.³¹ Bu durumda mantığın temel işlevi, akılla kavranılanları düzeltmek ve onları sınamak ise öncelikle duyulur nesnelere ve bu nesnelere anlamlarını veren kavramlar tarif edilmelidir. Öyle ki Farabi'nin mantığında bu adım, bilgi merdiveninin ilk basamağını oluşturmaktadır.

Farabi'de bilgi, *tasavvur* ve *tasdik* olmak üzere iki sınıfta ele alınmıştır. Her ikisi de tam ve eksik olmak üzere, kendi içlerinde birtakım ayrımlara sahiptir.³² Ona göre bilgi, kavram ve tasarım düzeyinde bulunuyor, olumlu ya da olumsuz bir hüküm bildirmiyor ise tasavvur adını alacaktır. Nitekim tasavvurların en tamamı, tanımların oluşturdukları tasavvurlardır.³³ Farabi'ye göre tanım, bir şeyin anlamını ve o şeyin ne olduğunu açıklayan sözün araştırılmasıdır. Ona göre bu araştırma ya kuş ve yıldız gibi sözlerin işaret ettiği nesnelere ya da sayı ve doğru gibi kavramların işaret ettiği adlara yönelik olabilir. O halde en temel açıklamasıyla tanım, anlama işaret eden sözlerin terkip edilmesine dayanmaktadır. Ancak burada tanım, anlam ve söz arasındaki ilişkiye yakından bakmak doğru olacaktır. Bu durum Türker'in sözlerinden, şu şekilde açıklanmıştır: “Bütün lafızlar bir anlamı (el-ma'nâ) gösterir; esasen sözü, lafızların değil anlamların terkibi oluşturur. Çünkü lafızların terkibi, anlamların zihinde terkip edilmiş olmasına bağlıdır. Anlam, duyu algılarından zihinde meydana gelen biçimler ile dış dünyadaki varlıklar arasındaki orantılar ve izâfetlerdir (en-niseb).”³⁴ Yani terkip edilen lafızlar ile anlamlar arasında, delalet ilişkisi bulunmaktadır. Farabi'ye göre tanımda terkip edilen sözler değil, bu sözlerin zihindeki anlamlarıdır. Bir kavramın anlamının ifadesi ise onun kapsamına dahil olan konu ve nesnelere ortak özelliklerin, yani kavramın içleminin ifade edilmesidir. O halde Farabi'ye göre tanım, en az iki parçadan meydana gelmektedir. Tanımlanan öge, nesne veya adlara işaret eden birinci parçadır. Tanım-

29 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 168-169.

30 Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 75.

31 Farabi, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 5.

32 Farabi, *Kitabu'l Burhan*, çev. Ömer Türker ve Ö. Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 1.

33 Farabi, *Kitabu'l Burhan*, 24.

34 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 107.

layan öge ise kendileri aracılığıyla anlamların ortaya konulduğu ve beş tümel vasıtasıyla tanımlanan ögenin mahiyetine delalet eden ikinci parçadır.

Mantıkta Kullanılan Lafızlar adlı kitabında Farabi, açıklayıcı edatlardan onuncusu olarak ele aldığı “ne” edatı hakkında, şu düşüncelere sahiptir: “...“ne” (mâ) ve “o nedir?” (mâ hüve) sözümüz gibi, bir şeye bitiştiğinde onun, ne varlığının, ne zatının dışında bir şeyinin, ne miktarının, ne zamanının ve ne de mekânının değil, sadece zati tasavvurunun istenildiğini gösteren edatlardır.”³⁵ O halde bir şeyin zati ifade edilirken, aslında “nedir?” sorusunun cevabı da verilmektedir. Farabi’ye göre: “Zat, bir şeyin mahiyetine, mahiyetinin parçalarına, özetle, o şey nedir? sorusunun cevabında söylenebilecek şeylerin tamamına söylenir...”³⁶ Buna eş bir şekilde tümellerin bir kısmı, bir şeyin *zatına*; bir kısmı ise zatının dışındaki konuları ifade eden, *arazlarına* yöneliktir.³⁷ O halde “o nedir?” sorunun cevabını veren tanım ya bir şeyin zati tasavvurları çerçevesinde ya da arazi (ilintisel) vasıfları doğrultusunda gerçekleşecektir.

Tam tanım ya da *zati tanım* olarak bilenen tanımın birinci türü, şu şekilde ifade edilmiştir: “Tür ve bireyin “ne olduğu” (mâ hüve) sorusunun cevabında kullanılabilen bileşik lafızların delâlet ettiği bir küllî, bireylere yüklenmede türe ortaksa, bu küllîyi -ifade eden bileşik lafzın- bazı parçaları bu türün cinsine, bazıları da faslına delâlet ediyor ve -bireylere- yüklenmede türe eşitse, bu küllîye, *o türün zâtî tarifî* (haddu zâlîke’n-nev’) adı verilir.”³⁸ Farabi’ye göre beş tümeden cins, bir şeyin ortak zati niteliklerinin ifade edilmesi; fasıl (ayrım) ise bir şeyi, ortak cins ve türlerinden ayıran vasfının ifade edilmesidir. Ona göre “ne?” sorusu, cinsin; “hangi?” sorusu ise faslın araştırılması anlamına gelmektedir. Bir tanımda, tanımlanan ögenin en yakın cinsi ve faslı ele alınmış ve tanımlanan şeyin zatını ifade eden tümeller seçilmiş ise bu tanım, tam zati tanım olacaktır. Örneğin “bir Alman atı ferdi” veya “bir İngiliz atı ferdi”, “at” tümelinde birleşmektedir. “At nedir?” sorusuna karşılık, “Atgiller familyasına dahil olan, otobur memeli bir hayvandır” tanımı verilebilir. Burada “hayvan” kavramı, “at” türünün cinsine, diğer kavramlar ise bu türün faslına işaret etmektedir. Farabi’ye göre tam zati tanımlarda tanımlayan öge, tanımlanan şeye eşit bir şekilde yüklenmektedir.

Diğer bir yandan tanım, bir şeyin zati tümellerine göre yapılmasına rağmen eksik olabilir. Bu durumu Farabi, şu sözlerle ifade etmiştir: “Bu özelliği hâiz -bir- küllî, -bireylere- yüklenmede türe eşit olmayıp, yüklenmede ortak olunan türden daha genelse, ona *bu türün eksik zâtî tarifî* (haddun nâkısun li-zîke’n-nev’) adı verilir.”³⁹ Örneğin, az önce ifade edilen tanımın yerine, sadece “otobur memeli hayvandır” ifadesi konulur ise tanımlayan öge ile tanımlanan öge arasındaki eşitlik bozulur. O halde Farabi’ye göre bir zati tanım, tanımlanan şeyin zatına ve özüne yönelik olarak, yakın cins ve faslı temelinde yapılan bir tanımdır ve yetkindir. Tam zati tanımlarda, tanımlanan şeyin zati eksiksiz bir şekilde belirtilmekte; eksik zati tanımlarda ise tanımlanan şeyin mahiyetinden yalnızca bir parçaya yer verilmektedir.

Arazi niteliklere işaret eden tümellerin dikkate alındığı tanımın ikinci türü, Farabi’nin sözlerinden, şu şekilde aktarılmıştır: “Bileşik lafızla delâlet edilen bir küllî, türe yahut cinse ortak olup, -bireylere- yüklenmede tür yahut cinse eşitse, fakat “*o nedir?*” sorusunun cevabında kullanılması uygun olmayıp, -kendisini

35 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 131.

36 Farabi, *Harfler Kitabı*, 46.

37 Farabi, *Kategoriler ve Retorik*, çev. Ali Tekin (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 16.

38 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 150.

39 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 151.

ifade eden- lafzın parçaları, bahis konusu türün yahut cinsin arâzlarına delâlet ediyorsa, yahut -lafzın- bazı parçaları cinse, bazıları da cinsin arâzlarına yahut hâssalarına delâlet ediyorsa, her ne kadar Aristoteles *hâssa* adını verdiyse de, o küllîye, bu türün yahut cinsin ârizî *tarîfi* (resmu zâlike'n-nev evi'l-cins) denir.⁴⁰ Yetkin olan zati tanımlardan farklı olarak *arazi tanımlar*, tanımlanan şeyin ilineklerine veya niteliklerine yönelik yapılan tanımlardır. Bu nedenle betim yoluyla tarif, bir şeyin özsel tümellerine (cins, tür, ayırım) değil, ilintisel tümellerine (ilinek, hassa) göre yapılan tanımlardır. Fakat alıntıda ifade edilmiş olan tanım, *mükemmel olan arazi tarifler*dir. Bunun anlamı, tanımlayan ögeye ait parçaların, tanımlanan şeye eşit olarak yüklenmiş olmasıdır. Bir örnek üzerinden gitmek gerekir ise “at” türünün arazi tanımları, şu şekildedir: “At; tırıs, rahvan, eşkin vb. biçimlerde yürüme şekline sahip olan memeli bir hayvandır” ya da “At; ak, yağız, izabel vb. olmak üzere çeşitli dirlara (renk) ve farklı nişanelere sahip olan memeli bir hayvandır”. Verilen örnekler bağlamında bir Alman atı ferdi veya bir İngiliz atı ferdi, “memeli hayvan” cinsine hem ortak hem de eşittir. Faslının parçalarında ise bu türün arazi vasıflarına yer verilmiştir.

Buna karşın bir tanım hem arazi olup hem de tanımlanan ögeye eşit bir şekilde yüklenmeyebilir. Tanımın bu türüne göre: “Bu niteliği hâiz olan küllî, -yüklemlenmede- türe yahut cinse eşit değilse, *mükemmel-olmayan* ârizî *tarîf* (resmun ğayru kâmil) diye adlandırılır. Eşitlik bulunmuyorsa bu küllî, -tür yahut cinsten- ya *daha genel* (eammm) ya da *daha özeldir* (ehass).⁴¹ Farabi'ye göre bu eşitliğin anlamı, tanımlanan şeye *daha yakın* ya da *daha uzak* olan cins ve faslın tercih edilmesi durumudur. Betim yoluyla yapılan tanımlar (arazi tanımlar), zati tanımların aksine *yetkin olmayan* tanımlardır.

Tüm bu bilgilerin ardından bir de Farabi'de oldukça önemli bir husus olan, kıyas ile tanım konusu arasındaki ilişkiye göz atılabilir. Ona göre: “Zihni mutlak yatkınlığa sevk eden mutlak ve genel ifadeler, *mukâyese*ler (el-makâyis) yahut *kıyâslar* (el-kıyâsât) denir. Her bir sınıfı, zihni yatkınlıkların ayrı ayrı sınıflarına götüren bu genel ifadelerin sınıflarınaysa, *mukâyese sınıfları* (esnâfu'l-makâyis) yahut *kıyâs türleri* (envâu'l-kıyâsât) denir.⁴² Tıpkı Aristoteles'te olduğu gibi, çeşitli kıyas türlerine işaret eden Farabi'ye göre öyle bir kıyas türü vardır ki bu kıyas, zihni kesin hakikate sevk eden bir mukayesedir. Kesinliklerle kesinleşmiş öncüllerden kurulu olan kıyasın bu türü, onun mantık araştırmasının en büyük amacıdır. Bu kıyas, bir yanıyla varlığın bilgisine, bir yanıyla varlığın sebebinin bilgisine, bir yanıyla ise varlığın ve sebebin bilgisini aynı anda kuşatan bir kesinliğe sahiptir.⁴³ Elbette bilgi, “kesin bilgi” adıyla anılması gereken bir edimdir. Ona göre kesin bilgiyi hem varlığın bilgisini hem de varlığa ait sebebin bilgisini içeren kıyas türü vermektedir. Bu kıyas ise “mutlak burhan” olarak adlandırılmıştır.

Peki Farabi'ye göre, tanım konusu ile kıyasın bir türü olan burhan arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? Bu sorunun cevabı, herhangi bir tüzel konu üzerine olan hem ispat hem de tanım şeklinin incelenmesi aracılığıyla verilebilir. Güneşten gelen ışık demetlerinin, dünyanın bazı bölgelerine ulaşamamasının nedeni nedir? İlk olarak bu sorunun, *kıyas* üzerinden terkiğine bakılsın. Orta terimin, “Güneşten gelen ışık demetlerinin, Dünyanın bazı bölgelerine ulaşmaması” durumu olduğu ve yüklemde de “Ay'ın Dünya ile Güneş arasına girmesi” durumu olduğu bir kıyasın söz dizimi, şu sözlerle başlayacaktır; Ay, Dünya ile Güneş arasına girdiğinde, Güneşten gelen ışık demetleri dünyanın bazı bölgelerine ulaşamamaktadır. Güneş tutulması, güneşten

40 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 151.

41 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 151.

42 Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 164.

43 Farabi, *Kitabu'l Burhan*, 7.

gelen ışık demetlerinin dünyanın bazı bölgelerine ulaşamamasıdır. O halde Güneş tutulması, Ay'ın Dünya ile Güneş arasına girmesidir. İkinci olarak ele alınan bu sorunun, *tanım* üzerinden terkibine bakılsın. Güneş tutulması, Ay'ın Dünya ile Güneş arasına girmesi dolayısıyla güneşten gelen ışık demetlerinin, dünyanın bazı bölgelerine ulaşamaması durumudur.

Bu iki örneğe Farabi'nin gözünden bakmak gerekir ise şu sonuçlara varılabilir; burhan biçiminde ele alınan bir kıyasın parçaları, nasıl ki kıyasın sonucuna göre önsel ise tanımın parçaları da tanımlanan şeye önseldir. Ona göre, tanımda söz dizimi açısından önce gelen öge, tanımlananın varlığından sonra gelendir. Buna karşın sonra gelen ögenin ise sıra düzeni içerisinde önce olması gerekir.⁴⁴ Bu açıklamanın daha iyi anlaşılması için, sebep-sonuç ilişkisi göz önüne alınmalıdır. Tanımın parçaları, tanımlanan şeye öncedir çünkü "Ay'ın, Dünya ile Güneş arasına girmesi" durumu, gerçekte bir *neden/sebepe* olmasına rağmen tanımın ikinci kısmında yer alır. Tanımın parçalarından önce gelen şey ise tanımlayanın varlığından sonra gelendir çünkü "güneş tutulması", gerçekte bir nedenin *sonucu* olmasına rağmen tanımın parçalarından önce gelir. Buna ek olarak, verilen örnekten de anlaşılacağı gibi kıyas diziminde önce gelenin, tanımlamadaki sırası sonradır; sonra gelenin ise tanımlamadaki sırası, öncedir.⁴⁵

Yüksek bir yorumlama yeteneğine sahip olan Farabi, Aristoteles'in değinmediği birçok noktayı derinlemesine incelemiş ve onun tanım konusu üzerine olan yaklaşımlarını çeşitli yönlerden geliştirmiştir. Çalışmanın devamında ise tanım teorisi, Yeni Çağ'ın daha başlarında yükselen bir perspektiften, Port-Royal mantıkçılarının gözünden açıklanacaktır.

4. Port-Royal Çizgisinde Tanım Teorisi

Daha önce de ifade edildiği gibi, Aristoteles ve onun araştırmaları zemininde geliştirilmiş olan mantık çalışmalarının tümüne Klasik Mantık (Geleneksel Mantık) adı verilmektedir. Bu mantık, skolastik yaklaşımın yöntemi; doğu dünyasındaki bilimlerin ise en tutarlı aleti olma niteliğindedir. Ancak gelişen dünya ile birlikte, Yeni Çağ'ın doğa anlayışında yer alan tümevarımcı yaklaşımlar ya da matematik ve geometri biliminde ortaya çıkan yeni teoriler, Klasik Mantığın temellerinin sarsılmasına yol açmıştır. Elbette Aristoteles mantığından kopmak kolay değildir ancak Rönesans ile otoritesi yavaş yavaş yıkılmaya başlamış, bu dönem içerisinde onun hem felsefesi hem de mantığı, eleştirel bir gözle mercek altına alınmıştır.

Bir yandan Klasik Mantığa bağlı olan, diğer bir yandan ise bu mantığın yetersizliği kabulünde, yeni bakış açılarını yelken açan Antoine Arnold (1612-1694) ve Pierre Nicole (1625-1695) tarafından yayınlanmış olan *Mantık ya da Düşünme Sanatı (Logic or the Art of Thinking)* adlı eser, bu kopuşun hemen hemen ilk sistemli örneğidir. Onlara göre mantık, insan aklını şeylerin bilgisine iyi ve doğru bir şekilde yönlendirme sanatıdır.⁴⁶ Konuları ise şu şekilde belirlenmiştir: "Port-Royal Mantıkçılarının *Logic or the Art of Thinking* adlı eserinde, düşüncenin kaynağı ve doğası, onun objelerle ilişkisi, Aristoteles'in on kategorisi, soyutlama, genellik, tikellik, tekillik, beş tümel düşünce, çok anlamlı terimler sorunu, düşüncenin kapalılığı, açıklığı ve seçikliği, dil-düşünce ilişkisi, tanım teorisi, önerme çeşitleri ve türleri, önermeler arası ilişkiler, kıyas teorisi ile metot üzerine

44 Farabi, *Kitabu'l Burhan*, 25.

45 Farabi, *Kitabu'l Burhan*, 26.

46 Diemer, ed., *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, çev. Doğan Özlem (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990), 71.

konularını ele almışlardır.”⁴⁷ Klasik Mantığın temel konularından kavramlar, önermeler ve kıyaslara ek olarak bu kitapta, yeni konular tartışılmıştır. Özellikle Descartes’tan etkilenen bu mantıkçıların eklediği “yöntem” bölümüyle birlikte mantık, bilgi kuramını da içerisine alan veya bilgi kuramının parçası olan bir disiplin haline gelmeye başlamıştır.⁴⁸

Port-Royal mantıkçılarının yaklaşımları bağlamında bu sanat; *tasavvur etme, hüküm verme, akıl yürütme ve sıralama* olan zihnin dört temel işlemi zemininde gerçekleşmektedir.⁴⁹ Mantığın bölümlerinden ilkinin oluşturan tasavvur etme, bir şey hakkında yargıda bulunmaksızın tıpkı “ay”, “yıldız” ve “daire” örneklerinde olduğu gibi, şeyleri yalnızca birer tasarı olarak ele alma işlemidir. Mantığın sıradaki bölümünü oluşturan ikinci işlem, farklı kavramların yan yana getirilmesi sonucunda, doğrulanabilen veya yanlışlanabilen hükümlere ulaşılmasıdır. Bu hükümlerden sonuca varma işlemi ise mantığın üçüncü bölümüne, yani akıl yürütme işlemine işaret etmektedir. Mantığın son bölümü, zihnin dördüncü ve son işlemi olan sıralama, yani “yöntem” konusunu içermektedir. Bu işlem, ele alınan bir konunun anlaşılması için farklı kavramların, hükümlerin veya akıl yürütmelerin düzenlenmesini içerir.⁵⁰ Port-Royal mantıkçılarına göre tüm bu edinimler, zihinsel eylemlerinde insanı hataya ve yanlışla düşmekten koruyabilir. Bu işlemlerin zihne sağlayacağı temel kurallar ve yargı unsurları sayesinde insan, saf spekülasyonlardan kaçınabilir. Bununla birlikte Port-Royal mantıkçılarına göre her kavram, aynı bilinebilirlik derecesine sahip değildir. Yani sesin bağlı olduğu her kelime, çeşitli anlamlara sahip olabilir veya ele alınan kavramların her biri, farklı niteliklerdeki şeyleri gösterebilir. Tam da bu sebepten dolayı hem nesnel yargı unsurlarının bulunması hem de kavramların ardında bulunan ve anlaşmazlıklara yol açan hususların daha iyi anlaşılması için tanım konusu, önemli bir işleve sahiptir.

Zihnin tasavvur etme işlemine işaret eden tanım konusu, Port-Royal mantıkçılarına göre tanımlanacak olan şeyin bir *ad* ya da *nesne* olması durumuna bağlı olarak, içeriksel veya biçimsel değişikliklere uğrayabilir. Onlara göre örneğin; “Ruhun ölümsüzlüğünü” ispat etmek isteyen birisi için “ruh” kelimesinin muğlaklığı, bir kavramın tanımında kafa karışıklığı yaratabilir. Bu durumda kelimeyi, henüz herhangi bir anlama sahip olmayan bir sesmiş gibi düşünmek, misal onu, “içerideki düşünce prensibi” şeklinde varsaymak mümkündür.⁵¹ O halde burada “ruh” kavramına yönelik, bir ad tanımı gerçekleştirilmiştir. Bu tanım türünün en önemli özelliği, *sese* dikkat edilmesidir. Bu ses, tanımı yapan kişiye (*bize*) bağlı bir şekilde, başka kelimelerle gösterilen bir fikrin işareti olarak tayin edilebilir.⁵² Port-Royal mantıkçıları bu tanımı, şu sözlerle açıklamışlardır: “Buna, geometrilerin oldukça sık kullandığı ve reel bir tanım olan *definitio rei*’den açık bir şekilde ayırt edilmesi gereken nominal bir tanım, *definitio nominis* denir.”⁵³ Tanım içerisinde bir sesin işaret ettiği anlam, adeta yok sayılmakta ve farklı temsil düşünceleri bağlamında yeniden kurgulanmaktadır. Port-Royal mantıkçılarına göre özellikle matematik, geometri ve felsefe içerisinde sıkça rastlanılan bu tanımlar, her daim birbirine karıştırılmıştır. Bu nedenle tanımın iki türü dikkatlice ele alınmalı, aralarındaki ayrımlara önem verilmelidir.

47 AYTEKİN ÖZEL, “Ali Sedat’ın Port-Royal Mantıkçılarıyla Hesaplaşması Hangi Mantıksal Tutum Zemininde Gerçekleşti?”, *Kaygı Dergisi* 1, 19 (2020): 52.

48 DOĞAN ÖZLEM, *Mantık* (İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2017), 237.

49 ANTOINE ARNAULD AND PIERRE NICOLE, *Logic or the Art of Thinking* (USA: Cambridge University Press, 1996), 23.

50 ARNAULD AND NICOLE, *Logic or the Art of Thinking*, 23.

51 ARNAULD AND NICOLE, *Logic or the Art of Thinking*, 60.

52 NECATİ ÖNER, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), 39.

53 ARNAULD AND NICOLE, *Logic or the Art of Thinking*, 61.

Ad tanımlarından farklı olarak nesne tanımları ya da gerçek tanımlar, “insan, rasyonel bir hayvandır” veya “zaman, hareketin ölçüsüdür” şeklindeki ifadelerde ele alınan “insan” ve “zaman” kavramlarının, “rasyonel bir hayvan olma” veya “hareketin ölçüsü olma” fikirlerine olağan bir şekilde sahip olması kabulü çerçevesinde gerçekleştirilir.⁵⁴ Gerçek tanımlarda tanımlanan öge, onun doğası ya da tabiatı temelinde belirlenir ve tanımlanan nesnenin doğası, tanımlı yapan kişinin (insanın) tercihine bağlı değildir. Port-Royal mantıkçılarına göre bu durumun en önemli sonucu, ad tanımlarının keyfi olmasına karşılık nesne tanımlarının keyfi olmaması durumudur.⁵⁵ Peki, ifade edilen “keyfilik”ten ne anlaşılmalıdır? Ad tanımlarında bireysel olarak bir kişi, -kullanımının açık ve tam olması şartıyla- her sesi belirleme konusunda özgürdür. Örneğin Euclides geometrisinin dışında, yeni ve farklı geometrilerin bulunmasıyla birlikte Euclides’in kendi sisteminde kullandığı birçok kavram, sahip olduğu anlamlardan farklı bir şekilde yeniden kurulmuştur. Ad tanımlarının “keyfiligi” konusunda anlatılmak istenen, galiba budur.

Gerçek tanımlar ise Port-Royal mantıkçılarına göre, keyfi değildir. Bu konuyu Bingöl, şu şekilde ifade etmiştir: “İşte bu da söz konusu edilen diğer tanımlardan büsbütün farklı bir şeydir. Birinde tanımlı yapan, bir sesi bir fikre bağlarken tamamen hür ve kayıtsız olmasına karşılık, şeylerin tanımlı, fikirleri kendi varlıklarına sıkışmış olmasından dolayı, hiçbir zaman insanların iradesine dayanmaz. Bu tanımlar, insanların istedikleri şeyi değil, tanımlanan konunun kendisine sıkıştırılmış olan ideleri ifade ederler. Buna rağmen eğer biz, şeyleri isteğimize bağlı olarak tanımlamağa kalkarsak kavramlara ihtiva etmedikleri şeyi yüklemek gerekir ki, hataya düşeriz.”⁵⁶ “Varlıklarla sıkışmış olması” deyimini, burada anlatılmak istenen düşüncenin ifade edilmesi hususunda, önemli bir noktayı göstermektedir. Gerçek tanımlara konu olarak seçilen seslerin işaret ettiği anlamlar, varlıklara içkindir. Bu nedenle tanımlama, kişinin bireysel görüşü çerçevesinde değil, aksine tanımlanan şeyin içkin olduğu varlık koşullarının sınırları doğrultusunda yapılabilir. Bu durumla ilişkili olarak ad tanımları söz konusu olduğunda, insanların bir sese verdiklerini söyledikleri ya da kullanımda belirttikleri anlamlara itiraz etmek mümkün değildir.⁵⁷ Bu nedenle Port-Royal mantıkçılarına göre nominal bir tanım, tartışmaya açık değildir ve ilke olarak kabul edilebilir, tıpkı geometri biliminde kullanılan birtakım tanımların, aksiyomlar olarak kullanılması gibi. Buna karşın gerçek tanımlar, itiraza açıktır çünkü tanımlayan ifadenin, tanımlanan şey için uygun olmadığı durumlar söz konusu olabilir.

Port-Royal mantıkçılarına göre felsefe tarihinde, iki temel dikkatsizlik bulunmaktadır. Bu dikkatsizliklerden ilki, gerçek tanımlar ile ad tanımlarının birbirine karıştırılmasıdır. Bu karışıklığın arkasındaki sebep, gerçek tanımların tartışmaya kapalı ilkeler olarak kabul edilmesidir. Örneğin “ağır” kavramıyla anlatılmak istenen şey eğer, “herhangi bir şekilde desteklenmeksizin düşen şeylerin ağır olduğu” kanısı ise bu ifade, oldukça açıktır. Ancak “ağır” kavramıyla anlatılmak istenen şey eğer, “herhangi bir şey tarafından itilmeksizin, dünyanın merkezine doğru hareketi oluşturan içsel bir prensip” ise bu kanı, hiç de açık bir ifade değildir.⁵⁸ Bu nedenle Port-Royal mantıkçılarına göre gerçek tanımlar, ilkeler olarak asla ele alınmamalıdır. Nitekim onlar, problematik niteliğe sahip olan açık önermeler şeklinde yorumlanabilir. İkinci dikkatsizliğin sebebi ise

54 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 61.

55 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 61.

56 Abdülkuddus Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 101.

57 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 61.

58 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 62.

insanların, isimlerdeki belirsizliği ortadan kaldırmak amacıyla, tanımlanan şeyi idealarla sabit kılmak için ad tanımlarını neredeyse hiç kullanmamalarıdır.⁵⁹

Ad tanımları konusunda önemli görülen bu noktaların açıklanmasının ardından, gerçek tanımların ayrıntılarına geçilebilir. Port-Royal mantıkçıları tarafından gerçek tanımlar, şu şekilde sınıflandırılmıştır: “İki çeşit tanım vardır: Bu tanımlardan birisi, definition ismini koruyan ve daha tam olan tanımdır, diğeri ise description olarak adlandırılan ve daha az tam olan tanımdır.”⁶⁰ Tam tanımlar, Klasik Mantığa yerleşmiş bir görüş olarak Aristoteles ve Farabi’nin de benimsediği yetkin olan tanımlara tekabül etmektedir. Port-Royal mantıkçılarına göre tam tanım olan *definition*, bir şeyin, ortak olanın *cins*, özel olanın ise *ayrım* olarak adlandırıldığı özsel nitelikleri doğrultusunda açıklanmasıdır.⁶¹ Bu mantıkçılara göre de tanım içerisinde, yakın cins ve yakın ayrım kullanılmalıdır. Onların sözlerinden tanımın bu türü; bir insanın, akıllı bir hayvan olarak; aklın, düşünen bir töz olarak; cismin, yayılan töz olarak ve Tanrı’nın, mükemmel varlık olarak tanımlanması şeklinde örneklendirilebilir.⁶² Burada ölçüt, tanımlanan şeyin içerdiği nesnel gerçekliktir.

Port-Royal mantıkçılarına göre daha az tam olan *description*, bir şeyin, ona uygun olan ilinekleri vasıtasıyla tanımlanmasıdır. Bu tanımlar, Klasik Mantık içerisinde resim (betim) yoluyla elde edilen ve *yetkin olmayan* tanımlara tekabül etmektedir. Port-Royal mantıkçılarına göre *description*, tanımlanan şeyi diğerlerinden ayırt edebilmek için yeterli olan bilgiyi sağlayabilecek bir tanımdır. Bitkilerin, hayvanların ve meyvelerin, onların boyutları, renkleri, şekilleri ve diğer farklı ilinekleri bağlamında açıklanmasıdır.⁶³

Port-Royal mantıkçıları ve Farabi’nin yaklaşımına bakıldığında, onların ad tanımları ve gerçek tanımlar (nesne tanım) konusunda farklı düşüncelere sahip oldukları ifade edilebilir. Örneğin Farabi’de nesne tanımları ve ad tanımları arasındaki ayrım, tanımlanan şeyin olgusal düzlemde bir gerçekliğe sahip olup olmaması durumuna göre farklılık göstermektedir. Tanımlanan öge, dış dünyada herhangi bir gerçekliğe sahip ise işlem, nesne tanımı; herhangi bir gerçekliğe sahip değil ise işlem, ad tanımı adını almaktadır. Yani Farabi’de, tanımı yapılan şeyin varlığı ya zihnin dışındadır ve böylece bir gerçekliğe sahiptir; ya da zihindedir ve bir kategoriye aittir (örneğin kanatlı at, pegasus). Ancak bu durum, Port-Royal mantıkçıları tarafından farklı bir biçimde ele alınmıştır. Bu fark, şu sözlerle ifade edilebilir: “Birinciler, ayırmadaki varlık sahalarını; ikinciler, deyim yerinde ise, tanımı yapanın, tanımı yapılan karşısındaki görüş açısını esas almışlardır.”⁶⁴ Farabi’nin yaklaşımına ek olarak Port-Royal mantıkçıları, ad tanımlarında “keyfilik” ilkesini benimsemişlerdir. Dolayısıyla bu tanımlar söz konusu olduğunda tanımlanan ögenin epistemolojik çerçevesi, önemli bir hale gelmiştir.

Dahası, bu mantıkçılara göre tanımda olması gereken birtakım özellikler bulunmakta ve bu özellikler, tanımın daha iyi hale gelmesi için de gerekli olan koşulları ifade etmektedir. Bu koşullara göre; bir tanımda tanımlayan öge, sadece tanımlanan şeye özgü olmalıdır, tanımın yapısı tümel olmalı, göndergesi ise açık bir şekilde ifade edilmelidir.⁶⁵ Bir tanımda, tanımlanan şeyin doğası mümkün olduğu kadar açık bir şekilde ifade edilmeli ve o şeyin seçkin ideası ortaya konulmalıdır. Port-Royal mantıkçılarına göre Aristoteles, tanımlarda

59 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 62.

60 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 126.

61 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 126.

62 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 126.

63 Arnauld and Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, 126.

64 Öner, *Klasik Mantık*, 40.

65 Bingöl, *Klasik Mantık’ın Tanım Teorisi*, 111.

kullanılan kavramların açık ve seçik olması hususunda yeterince titiz davranmamıştır. Örneğin onun, “hayat ve ruh” kavramlarını “kuruluk”, “nemlilik”, “soğukluk” ve “sıcaklık” gibi çeşitli nitelikler bağlamında tanımlaması, tanımını açık kılmak yerine daha da muğlak bir hale getirmektedir.⁶⁶

Sonuç

Bu çalışmanın birinci amacı, bilginin araştırılması sürecinde önemli bir konu olan tanım teorisinin, mantık disipliniyle olan ilişkisi bağlamında açıklanmasıdır. Bu çerçevede, başta Aristoteles olmak üzere, Farabi ve Port-Royal mantıkçılarının görüşleri ele alınmış, ilgili konulara yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci amacı, Aristoteles’le başlayan bir geleneğin ilerleyişini göstermektir. Onun öncülüğünü yaptığı bu ilerleyiş hem felsefi düşüncenin hem de bilimsel bilginin araştırılması konusunda neredeyse merkezi bir role sahip olmuştur. Bu durumun bir sebebi, şu şekilde ifade edilebilir; kendisinden önce dağınık bir halde bulunan, amacına, kapsamına ve konularına yönelik herhangi bir sistemli açıklamanın bulunmadığı mantıksal düşünme biçimi, Aristoteles’le birlikte bir amaç kazanmıştır. Bu amaç bilgiye hem de kesin bilgiye ulaşmak için aklın, mantık aletini kullanmasıdır. Bunun bir sonucu olarak Aristoteles’in mantığı, bilginin kesinliğini güven altında tutmak için veya ispat edilmek istenen herhangi bir konunun geçerliliği için kullanılan ilk düzenli yöntemlerden biri olmuştur. Çalışmanın sınırları çerçevesinde gösterildiği gibi Farabi ve Port-Royal düşünürleri de bu mantığın çekiminden kurtulamamıştır.

Tanım teorisi ise günlük yaşantıdan, bilimsel araştırmaların kendisine kadar birçok disiplinin üzerinde durduğu bir konudur. Bunun nedeni, insanın bilme yapısı doğrultusunda, var olanlar veya düşünülen şeylere yönelik ifade ettiği ilk sorunun, “o şey nedir?” sorusu olmasıdır. Nitekim insan akli her bir fikri (idea), bir başka şeyle ilişkisi bağlamında *anlam* denilen ayraçla ortaya koyabilmektedir. Bu anlam ya bir var olan ile ya da bir ad ile özdeş kılınabilir. Bu bağlamda tanım teorisinin birinci boyutu, düzenli bilginin araştırılması üzerinedir. Düzenli, tutarlı ve doğru bilginin kendisi araştırılmadan önce terimlerin anlamı, yani kavramların hem ontolojik hem de epistemolojik arka planı açıklanmalıdır. Bu araştırma, bir yapının inşa edilmesi sürecine benzetilebilir. Kesin bilgi, bu binanın son hali ise tanım konusu, o binanın temellerini oluşturan parçaları ortaya koyacaktır. Kavramların tanımları üzerinden önermelere, öncüller olarak alınan önermelerden de ispat yollarına geçilmektedir. Kavram, önerme ve çıkarım sırası içerisinde tanım konusu kavramlara, kıyas konusu ise çıkarımlara dahil edilmiştir. Tanımlar, bilginin küçük parçaları olan nesnelere veya adların anlamlarını ifade etmekte; kıyaslar ise bu anlamları, düzenli bir dizge altında toplamakta ve bir amaç çerçevesinde sistemli bir şekilde yapının inşasını tamamlamaktadır.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere her tanım, doğası gereği bir şey üzerinedir. Bu şey ya tekil bir var olan veya tekil var olanlardan soyutlanarak elde edilen bir tümel; ya da dış dünyada herhangi bir gerçekliğe sahip olmayan bir ad üzerinedir. O halde tanımın ikinci boyutu, dil bağlamında sözler ve bu sözlerin anlamları arasındaki ilişkiyi; üçüncü boyutu ise kavramların doğalarına yönelik, yani *kendiliklerine* yönelik bir sorguyu içerisinde barındırmasıdır. Tanımın ikinci boyutuna göre, özellikle Farabi’den sonra söz ile anlam arasındaki ayrımın önem verilmiştir. Bu bağlamda tanımlar, sözlerin aksine, zihindeki anlamların sıralanması veya terkip edilmesidir. Bu durumda mantıkçının sözlerle olan ilişkisi ancak dil ve konuşma bağlamındadır. Dolayısıyla tanım ya özsel yüklemeleri ya da sahip olduğu başlıca nitelikleri eşliğinde bir kavramın, anlamının

66 Bingöl, *Klasik Mantık’ın Tanım Teorisi*, 111.

ortaya serilmesi olarak kabul edilmiştir. Aristoteles'e göre bir kavramın/terimin anlamı, bu kavramın içlemsel özelliklerinin ifade edilmesine ek olarak, kaplamına ilişkin sınırının da gösterilmesi anlamına gelmektedir. Farabi ve Port-Royal mantıkçıları için de aynı düşüncenin geçerli olduğu ifade edilebilir. Bir kavramın sahip olduğu kapsam ve nitelikler olarak anlaşılan *kaplam* ve *içlem*, tanımın unsurlarına beş tümel olarak yansımıştır. Özsel olan beş tümelden cins, tür ve ayırım ile yapılan tanımlar, yetkin olarak; özsel olamayan beş tümelden ilinek ve özgülük ile yapılan tanımlar, yetkin olmayan tanımlar olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda bir kavramın kaplamsal sınırı, onun türü ve cinsi aracılığıyla, içlemsel sınırı ise diğer tümelleri aracılığıyla ifade edilmiştir.

Üçüncü boyutu ise tanım teorisinin, kavramların mevcudiyetlerine yönelik bir sorguyu içerisinde barındırıyor olmasıdır. Bu konu, şu akıl yürütmenin kendisinden gelmektedir; bir dil içerisinde tanım, sözler değil de zihindeki anlamlar üzerine ise bu kavramlar, hangi varlık statüsünde ele alınmalıdır? Daha önce de ifade edildiği gibi her tanım, özü gereği bir şey üzerinedir. Ancak şeylerin zihindeki tasarımları olan kavramlar veya dış dünyada doğrudan herhangi bir gerçeklik içerisinde bulunmayan tümeller, hangi zeminde açıklanmalıdır? Bu soru, tanım teorisi ile yakından ilişkilidir. Nedeni ise Klasik Mantığın, Kavramlar Mantığı niteliğinde olmasıdır. Orta Çağ'ın sonlarına doğru bu konu, tümeller başlığı altında süregelen köklü bir tartışmaya neden olmuştur. Bu tartışma, varlık üzerine olan yaklaşımlardan bilgiye kadar derin bir sorgulamayı beraberinde getirmiş, insanın bilme yetisinin kaynağına yönelik çeşitli araştırmaları gerektirmiştir. Tümellerin, nicelik, nitelik, görelilik vb. gibi vasıflarla somut nesnelere; kavramlar olarak ise zihinde bulunabileceğini ifade eden Aristoteles, kavramların mevcudiyetlerine ilişkin olan yaklaşımında ılımlı bir yol izlemiştir. Nitekim bu yaklaşım, Farabi ve Port-Royal mantıkçıları için de geçerlidir. Bu nedendir ki tanımlar içerisinde tümeller, somut tekiller arasındaki ilişkiye dayanan ve beş tümel olarak adlandırılmış olan cins, tür, ayırım, ilinek ve özgülük çerçevesinde açıklanmıştır. Onların yaklaşımlarında bulunan önemli bir fark Port-Royal mantıkçılarının, ad tanımlarının belirlenmesi konusunda benimsenmiş olan kritere, var olan bilgi sahasını eklemeleridir. Ancak bu mantıkçılar için de tanım, gerçekte tekillere yöneliktir ve tümellere ancak soyutlama yoluyla ulaşılabilir.

Kaynakça

- Aristoteles. *İkinci Çözümlmeler*, çev. Ali Houshiary. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Aristoteles. *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Aristoteles. *Organon 1 Kategoriyalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Arnauld, Antoine and Pierre Nicole. *Logic or the Art of Thinking*. USA: Cambridge University Press, 1996.
- Atademir, Hamdi Ragıp. *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*. Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Bingöl, Abdülkuddus. *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Diemer. ed. *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, çev. Doğan Özlem. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- Emiroğlu, İbrahim ve Hülya Altunya. *Örnekleriyle Mantık Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Farabi. *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Farabi. *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.
- Farabi. *Kategoriler ve Retorik*, çev. Ali Tekin. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Farabi. *Kitab'ül Burhan*, çev. Ömer Türker ve Ö. Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Farabi. *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Sadık Türker. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- Grünberg, Teo. ed. *Mantık Terimler Sözlüğü*. Ankara: METU Press, 2003.
- Grünberg, Teo. *Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.
- Özcan, Muttalip. *Aristoteles Felsefesi: Temel Kavramlar ve Görüşler*. Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2016.
- Özel, Aytekin. "Ali Sedat'ın Port-Royal Mantıkçılarıyla Hesaplaşması Hangi Mantıksal Tutum Zemininde Gerçekleşti?". *Kaygı Dergisi* 1, 19 (2020): 47-60.
- Özlem, Doğan. *Mantık*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2017.
- Ross, David. *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2017.
- Taşdelen, İskender. *Mantığın Gelişimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset, 2013.